

להיות יהודיה הודית: הפמיניזם המזרחי של רחל (דנדקר) ואסתר (דוד)

קציעה עלון

במאמר זה אבקש להתייחס בקצרה לשלוש סוגיות מפתח העולות מספרה של אסתר דוד. ראשית, אתחקה אחר המודוס הייחודי בו כתוב הסיפור, השוור במיומנות בין האפקט המימטי הברור בו טבול הסיפור, לבין אלמנטים מובהקים של אגדה. בחלק השני אתיחס למה שאני מכנה: "דיאלקטיקת הכמיהה הנשית אל הטרנסדנציה – השפלה ועלבון ארציים מול התעלות רוחנית"; אתיחס למקום הייחודי בו ניצב בית הכנסת, הממשי והסימבולי, בחייהן של נשים כה רבות, ובאופן פרטיקולרי-בחייה של רחל דנדקר, גיבורת הספר. בחלק השלישי אעסוק במשמעויות של תרגום ספרה של אסתר דוד לעברית, בישראל העכשווית, ואציג את התרגום כאירוע בעל משמעויות רחבות יותר משל "תרגום ספר לשפה זרה".

1. ספר רחל כמציג את עלילת-העל של קהילת בני ישראל

ביד רכה מגוללת אסתר דוד סיפור אגדה קסום ויפה, שיש בו גם התמודדות עם חומרי הגלם הנוכחיים, הלא פשוטים, של המציאות. זהו מודוס סיפורי של "מימזיס אגדתי", ועם זאת הספר מסמן את רגע הפקיעה של קהילת בני ישראל באזור מומבאי והקונקאן, רגע שהוא עכשיו.¹⁴² רחל היא שריד כמעט אחרון לקהילה היהודית המפוארת של בני ישראל, ממנה כמעט ולא נותר דבר. אנשי המפתח של הקהילה, החזן, הרב, הגבאי, לא רק שאינם משמשים עוד בתפקידיהם, אלא הם אף מתקשים להתפרנס ונדחקו אל קו העוני ועבודות דחק. אתר הזיכרון המרכזי של הקהילה, בית הכנסת, מועמד להריסה. הספר עצמו, ספר רחל, מבקש להתמקם בעמדה סימבולית זו של "מיכל הזיכרון" של מורשת הקהילה שהייתה והתפוררה. סיפורה של הקהילה מוחזק בין דפיו של הספר, בליכתה של יצירה רוחנית, ולא עוד באתר ספציפי המסומן בקואורדינטות מרחביות. אנלוגיה זו

142 וראו בהקשר זה בדיוק את מאמר הדיעה של יפעת ראובן, על הסירוב להבאת שארית הפליטה של בני ישראל מהודו בימי הקורונה: מדור דעות, הארץ, 25.6.2020.

כוחה יפה גם לרחל עצמה: הסיפור מקביל בין בית הכנסת שזוממים להרסו לרחל הבודדה, ושניהם זוכים במעשה נס להתחדשות רנסנסית רגע לפני היעלמותם מעל פני האדמה והפיכתם לדבר אחר. לרגע אחד חוזר בית הכנסת לימי תפארתו, והחתונה שתתקיים בו היא של שניים מבני העדה – זפרה המתגוררת למעשה בישראל וג'ודה עורך הדין ממומבאי. דוק של פיוט וקסם משוח על פני סיפור האהבה בין ג'ודה לזפרה, והרפרור לתמונותיו החלומיות של שאגאל, המוזכר באופן מפורש בספר – ברור.

ככלל, מתמקד חקר הספרות בערכים האסתטיים והרגשיים המגולמים בספרות, מעניק יוקרה פחותה בהרבה לספרות כמודוס ספציפי של תיעוד ונמנע מלהפעיל על ספרות זו פרקטיקות פרשניות. ספר רחל הוא אנדרטה מילולית לקהילה שלמה, והספרות משמשת גם כמנגנון למניעת שיכחה, השכחה והשתכחות. מנעד ה"שימוש" בספרות – הן של סופרות וסופרים והן של קוראות וקוראים הוא רחב וגדול, ואינו תחום למיפתח צר. התשובה לשאלה מה משמעותו של ספר רחל היא: (גם) לספר לנו את סיפור חייה והתמודדותה העכשווית של קהילת בני ישראל ויהודי דרום הודו; הספרות כמסמך דוקומנטרי שמנציח ומשמר את הקהילה, על מנהגייה, דרכיה, מנהיגיה ומאכליה. ספר רחל בנוי מסצנות קצרות, מהודקות, שהמתכון בתחילתן משמש להן מוטיב רב משמעות. היום יום נבדק, מנותח ומפורק לפיסות קטנות, בדומה למתכון בישול. זו היא גם דרכה של אסתר דוד (במקור: אסתר דנדקר), בעצמה בת לעדת בני ישראל שמוצא משפחתה מחוף הקונקאן, להועיד את עצמה אל תוך הסיפור ולכתוב סוג של "ביוגרפיה אלטרנטיבית" לחייה שלה, המרתקים לא פחות.¹⁴³

בספר רחל מחזירה אסתר דוד לנשים רבות הנענות לדגם החיים המסורתי, הנע סביב שלושה מעגלי חיים – העיסוק באוכל, הערגה אל הטרנסדנציה והדאגה לנישואי הבת – את כבודן האבוד. דרך חייה של רחל משרטטת אסתר דוד את קווי ההיקף של חיי היום יום של נשים מזרחיות רבות, ועם זאת – רחל מוצגת כפרסוניפיקציה של קהילה שלמה, צומת דרכה משתברים קווי האורך והרוחב של הקהילה כולה.

143 להרחבה בנושא זה ראה מאמריהם של שמעון לב ושלמה וייל בספר זה.

2. דיאלקטיקת הכמיהה הנשית אל הטרנסדנציה – השפלה ועלבון ארציים מול התעלות רוחנית

"במשיכה אחרונה אחת חרק המפתח וכשרחל פתחה את הדלת ונכנסה לבית הכנסת הילה רוחנית ענקית עטפה אותה" – כך נכתב בספר. בית הכנסת אכן עטף את חייה של רחל בהילה רוחנית. ההשגחה והשמירה עליו, התחזוקה שלו והדאגה לשימורו הן אבני הפינה בחייה. ברובד העלילתי, רחל כה מזוהה עם בית הכנסת, עד כי הוא מכונה "בית הכנסת שלה". כך מתוארת תגובתה לכינוי זה: 'בית הכנסת שלי?' שאלה רחל את עצמה. 'עכשיו, מי אמר שזה בית הכנסת שלי? האם הוא יכול להיות שלי מכיוון שאני מנקה אותו, שוטפת אותו, מבריקה את הספסלים ומטפלת בו כאילו היה ביתי? לעולם אל לי לשכוח שזה בית האל, בית כנסת, נתון למשמרת בידי ועדה, ועדה של גברים. ככלות הכול, אני אישה, היא טענה. 'יש כל-כך הרבה חוקים לנשים. למשל, האם אוכל אי-פעם לעלות לתיבה ולנקותה? היא רטנה."

בפיסקה זו מובעת במפורש מחאתן של אסתר דוד דרך רחל דנדקר על המנהגים היהודיים האורתודוקסיים, המונעים מנשים מעמד שווה בכל הקשור לפולחן היהודי. אפילו "הזכות לנקות", פעולה שהיא ממוגדרת במפורש, נמנעת מרחל, ומוענקת לה רק לאחר התערבותו של זר. התרגשותה כאשר היא זוכה להתקרב אל מקום שהיה אסור עליה כל ימי חייה, התיבה, מובעת בספר לאורך עמודים שלמים.

דיאלקטיקה קונפליקטואלית זו, המעמתת בין תשוקה אל טרנסדנציה והתעלות רוחנית דרך הערוצים הממוסדים, לבין ההשפלה והעלבון הארציים המזומנים למי שבחרת בדרך זו, אופיינית לכלל הדתות הפטריארכליות; יהדות, נצרות ואסלאם. בספרה הנודע "פוליטיקה של חמלה"¹⁴⁴ שאלה סאבא מחמוד, בעצמה בת למשפחה פקיסטאנית, על אופן כינונו של הסובייקט הנשי כסובייקט אתי – דרך האסלאם. מה שהעסיק את מחמוד הייתה השאלה כיצד נמשכות נשים כה רבות אל אופק דתי, כאשר הדתות כולן, והאסלאם באופן ספציפי, ממקמות אותן בעמדה כה פרובלמטית. מחמוד מאתגרת את הנחות היסוד האפיסטמולוגיות המערביות-ליברליות, ושואלת ללא כחל ושרק: "מה מכונן דרך ראווה של חיים אתיים

Saba Mahmood. *Politics of Piety: The Islamic Revival and The Feminist Subject* (Princeton, NJ: 144 Princeton University Press 2011), [2004]

בעולם?"¹⁴⁵ על שאלה זו, שכל אדם באשר הוא אדם מתמודד עימה בחייו, ניתנות תשובות שונות. מחמוד מציבה את הקריטריון של האינטרוספקציה, "הבחינה העצמית שעושה האדם לפעולותיו היומיומית כדי לעצב את עצמו בהתאם למודל פרטיקולרי של התנהגות",¹⁴⁶ ומראה כיצד רפרטואר של התנהגויות דתיות (בקרבת נשים דתיות מצריות, אותן חקרה) מעניק לנשים אלו תחושת משמעות עמוקה לחייהן. "במצרים כיום האתר העיקרי של העבודה האתית הוא הגוף, דרכו נשמרים ריטואלים ופרוטוקולים של התנהגות נאותה בציבור" היא כותבת.¹⁴⁷ טענתה של מחמוד היא כי הגוף הנשי מקודד כאתר של קדושה עבור הנשים עצמן, החפצות בחיים אתיים ומוסריים, שאינם מתנגדים לסדר החברתי הממשמע. גם שאלתה הבלתי נשכחת של לילה אבו לוג'וד "האם נשים מוסלמיות זקוקות להצלה?"¹⁴⁸ מעמידה בסימן שאלה דגמים מערביים של "הצלת נשים כהות/ מוסלמיות/ אחרות". בעשורים האחרונים אנו עדים דווקא לתופעת ההקצנה הדתית נשית, בדתות שונות, כסממן של התנגדות לסדר הפטריארכלי הקיים!

הערך אותו שואבות נשים אלו מבוסס על מודל של נתינה, עזרה לזולת, אלטרואיזם ודאגה לאחר. חלק מן הפמיניזם המערבי יצא בשצף קצף אל מול רפרטואר ערכי זה, וטען, במידה רבה של צדק, כי אופן חינוכם של בנים (גם במערב, אך במיוחד במזרח) אינו מציב במרכזו ערכים אלו, אלא את ההפכיים להם: תחרותיות ושאיפה לניצחון על האחר, יצירת הרגל נפשי לקבלת שירותים בחינם (במיוחד מנשים), והעמדת האינטרס העצמי במרכז. אל מול חוסר שוויון זה העמיד הפמיניזם המערבי את חינוך הנשים לאסרטיביות ועמידה נמרצת על זכויותיהן. כיום אנו מצויים בעיצומה של תנועת הנגד. ההבנה כי הרפרטואר ה"נשי" הוא הרפרטואר האנושי הטוב והנעלה יותר, מחלחלת יותר ויותר.¹⁴⁹ בהקשר זה לא מיותר לציין את הפילוסופיה האתית רבת העוצמה של הפילוסוף היהודי צרפתי עמנואל לוינאס, המעמידה במרכזו את מה שהוא מכנה

145 שם, 192.

146 שם, 187.

147 שם, 192.

148 Lila Abu Lughod, *Do Muslim Women Need Saving?*, (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2013)149 להרחבה בנושא הריאלקטיקה בין הפמיניזם לרוחניות ראה מאמרי: "רוחניות, חינוך ומגדר: מבט קצר על הקשר הגורדי המשולש", בתוך: *פורצות גדרות*, עורכות: טלילה קוש ודינה חרובי, הוצאת גמא, 2017.

ה"אסימטריה של הבינאישית".¹⁵⁰ לוינאס חוזר ומטעים כי "הסובייקטיביות איננה למען עצמה. שוב, מעיקרה היא למען האחר"¹⁵¹ ואף מקצין עד כדי האמירה: "היחס הבינסובייקטיבי הוא יחס בלתי סימטרי. במובן זה אני אחראי כלפי האחר מבלי לצפות ליחסי גומלין".¹⁵²

בפיסקה חשובה כותבת אסתר דוד כך: "היא הכירה את בעלה מאז היותה ילדה. הם היו בני דודים ובהתאם למנהג נכנסו לחופה בהיותם בגיל העשרה. הם גדלו ביחד. כל אחד מהם הקדיש זמן רב לסיפוק צרכיו של האחר. וכאשר אהרון נפטר רחל לא מצאה את עצמה. לעיתים הייתה שואלת את עצמה, כיצד אדם מתחיל לעשות דברים למען עצמו?". בקליפת אגוז שמה דוד את האצבע על שוני מובהק בין החינוך המערבי להודי/מזרחי. דומה כי השאלה כיצד מתחיל אדם לעשות דברים למען עצמו לא הייתה עולה כלל במחשבתו של אדם מערבי, גבר או אישה. החינוך כולו מבוסס על "עשיית דברים למען העצמי". דוד אינה נופלת במלכודת הצגת הנשים ההודיות ככנועות, פאסיביות וציותניות, וטורחת להטעים כי: "כל אחד מהם הקדיש זמן רב לסיפוק צרכיו של האחר". מאידך, דוד אינה מתעלמת מן הקיפוח וחוסר השוויון הארציים.

הפמיניזם הברור של רחל דוד בא לידי ביטוי בכל ספריה, ואולי במיוחד בספרה על גדות הסברמטי.¹⁵³ ספר זה, על גדות הסברמטי, מקיים זיקות מרתקות לספריה של הסופרת האיראנית שהרנוש פרסיפור, ששניים מספריה תורגמו לעברית: "נשים ללא גברים" ו-"טובה וממלכת הלילה". אצל שתיהן מופיעה שכבת המעמקים הפמיניסטית כיסוד צורב, זועק, מתקומם. ספרה של רחל דוד מצטרף לשרשרת של יוצרות פמיניסטיות מזרחיות, שחלק מיצירותיהן נגיש גם לקוראות העברית כמו המשוררת האיראנית פורוע' פארוחזאד והסופרת והמשוררת הפלסטינית פדוא טוקאן, כמו גם יצירותיהן המרשימות של הסופרות והמשוררות המזרחיות שחיות בישראל.¹⁵⁴

150 עמנואל לוינאס, כוליות ואינסוף, תרגום: רמה איילון, (ירושלים: מאגנס, 2010), 177.

151 עמנואל לוינאס, אתיקה והאינסופי, תרגום: אפרים מאיר, (ירושלים: מאגנס, 2002), 73.

152 שם, 74.

153 Esther David, *By he Sabarmati: Stories*, (India, Penguin, 2000) 153

154 ראו בהקשר זה את מאמרי: קציעה עלון, "הערביה, התורכיה, והאיראנית – האחיות האובדות של השירה הנשית מזרחית – על המשוררת התורכיה גולטן אקין, המשוררת האיראנית פורוע' פארוחזאד והסופרת והמשוררת הפלסטינית פדוא טוקאן", *הכיוון מזרח*, גיליון מספר 34. (2019), עורכת: שולה קשת.

3. התרגום כאירוע: ספרויות היהודים

בשנים האחרונות, עם התגברות הגלובליזציה והפיכת המגוון הלשוני לנגיש יותר ויותר, זוכה תחום התרגום לעניין מחודש בחקר הספרות. ספריהם של אמילי אפטר ("אזור התרגום")¹⁵⁵ ודייוויד דמרוש ("מהי ספרות עולם?")¹⁵⁶ עוררו עניין רב בהמשגה המחודשת שעשו לדיסיפלינה של מה שמכונה "ספרות השוואתית"¹⁵⁷. כך כתבה אמילי אפטר על מה שהיא מכנה "אזור התרגום": "האזור, על פי ההגדרה שלי, הוא בעל אתרים מתוחמים שהינם "בתרגום" כלומר אינם שייכים לשפה אחת או לצורה יחידה של תקשורת"¹⁵⁸. באופן ספציפי מתייחסת אפטר לספרות המיועדת לקהילה אתנית או דתית הנמצאת באזורים שונים בעולם, בפזורה. דומה כי זהו בדיוק המקרה של *ספר דחל*, המתייחס לקהילה הנמצאת כיום ברובה בישראל, ולא במקום היווצרותה, דרום הודו. הספר אינו "שייך לשפה אחת"; באופן פרדוקסלי, דווקא התרגום לעברית, שפה שדובריה מצומצמים, מעניק לו את טווח המשמעות הרחב יותר. אם המהלך השגרתי הוא העברת היצירה מן הספרה הלאומית לבינלאומית, הרי שכאן מתבצע המהלך ההפוך. התרגום הוא לעברית מאנגלית, מן האוניברסלי אל הפרטיקולרי, ועם זאת – כאן מגיעה היצירה אל מקומה הנכון לה ביותר, אל קהילת הקוראים ה"אמיתית" שלה.

מהלך דומה התרחש כאשר הוצאתי לאור את הספר הראשון בהוצאתי, הוצאת גמא. הרומן *סולם יעקב* של ז'קלין כהנוב תורגם מאנגלית, בה נכתב במקור, אל העברית. כאן, בישראל, למעלה מ-60 שנה לאחר שנכתב, זכה הרומן המפעים הזה לפגוש בקוראים אשר חיכו לו בצימאון. מקרים אלו מנכיחים את היותה של ישראל אגן ניקוז של מסורות ספרותיות יהודיות גדולות ומפוארות, של קהילות אשר מחכות בכיליון עיניים לקרוא את סיפורן שלהן דרך לשון המראות של הספרות.

ספרו של דייוויד דמרוש עוסק בדיוק בנקודה זו. דמרוש טוען כי אין לראות עוד את הקאנון העולמי של יצירות הספרות המשובחות כ"רשימת מכולת", אלא עלינו לבחון את האופנים בהם נוצרות קריאות שונות ומקומיות של הספרים

Emily Apter, *The Translation Zone*, (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2005) 155

David Damrosch, *What Is World Literature?*, (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2003) 156

157 מהלך זה שואב כמוכן רבות גם מן המהלכים הפוסטקולוניאליים, וראו בהקשר זה את ספרה של גיאטרי

ספיבק: Gayatri Spivak, *Death of a Discipline* (New Delhi: Seagull Books, 2004)

הללו – כיצד הם מתפענחים, מהו מודוס הקריאה שהם מכוננים בכל מקום ומקום.¹⁵⁹

סיפורן של הקהילות היהודיות, הנכתב לא פעם במודוס של "אוטוביוגרפיה בדיונית" (סולם יעקב של ז'קלין כהנוב, המספר את סיפורה של הקהילה היהודית העשירה במצרים, ספר רחל של אסתר דוד, או יוסף פרץ של אברהם נבון, ספר המספר את סיפור ההשכלה של הקהילה היהודית באיסטנבול) ראוי שיוכלל תחת המושג "ספרויות היהודים",¹⁶⁰ למרות השפות השונות בהן נכתבת ספרות זו. כך תזכה ספרות זו לבחינה ומחקר תחת הפרספקטיבה ההולמת.

אני תקווה כי ספר רחל יזכה לקריאה משמעותית הן בקרב עדת בני ישראל המתגוררים בישראל, אוהבי הודו הרבים, ואוהבי הספרות באשר הם. ולסיום, כמה מילים אישיות: בשנת 2005 נסעתי לשנת לימודים בהודו, בג'מעיייה איסלמייה, האוניברסיטה המוסלמית בדלהי. זו היתה עבורי שנה מופלאה, ובמהלכה באו הוריי לבקרני ולערוך מסע משלהם בהודו המעתירה. בעקבות מסע זה התאהבו הוריי בהודו, שנשארה צרובה בליבם עד היום. אני רוצה להודות לאבי, יונתן עלון, על שהתגייס בשמחה למלאכת התרגום, ואיפשר את הוצאתו לאור של ספר מיוחד במינו זה. תודה גם לשמעון לב, חוקר גנדהי ואיש הודו בכל רמ"ח איבריו, שיצר את הקשר הראשוני בין אסתר דוד ובניני, ונרתם בשמחה לפרויקט ייחודי זה כעורך הספר.

קציעה עלון היא חוקרת ספרות ואמנות, בעלת הוצאת הספרים "גמא" וראש החוג לספרות באוניברסיטת אריאל.

159 כדוגמא פרדיגמטית לסירקולציה של "ספרות תיעודית" והשפעתה מציין דמרוש את ספרה של ריגוברטה מנצ'ו, שנכתב ב-1983 תחת הכותרת: "אני, ריגוברטה מנצ'ו" ותיעד את מלחמת האזרחים בגואטמלה. מנצ'ו קיבלה פרס נובל לשלום ב-1992.

160 וראו בהקשר זה: דן מירון, הרפיה לצורך נגיעה: לקראת חשיבה חדשה על ספרויות היהודים, (תל אביב: עם עובד, 2005).

